

מאי דער נסתר?*

א.

בשעה שהכנתי את הערותי אל צרור השירים העבריים של דער נסתר,** שחוקר הספרות הצעיר אברהם נוברשטרן מצא בארכיונו של נחום סוקולוב, הנמצא עתה בארכיון הציוני המרכזי בירושלים, העליתי מחדש את הקושיה, שרבים עוררו כה וכה: מפני מה ולשם מה בחר הסופר פנחס כהנוביץ פסידונים מעין זה, ומתי זה בעצם קרה?

בשער כתביד צרור השירים, הנקרא 'פרחי נוער' רשום שמו ושם משפחתו של המשורר באותיות רוסיות, וכן שמה של עיר-מגוריו - בֶּרְדִּיבְ'ב. מאחר שלא נמצא עדיין מכתבו אל נחום סוקולוב או אל המערכת, נספח אל צרור השירים, אין אנו יודעים אם אמנם ביקש המשורר ששמו יופיע עם הפרסום, אם וכאשר השירים יובאו לדפוס.

אשר לשירים עצמם, תוכנם ונוסחם, הריני מוכן להפנות את הקורא אל אותו המבוא, שהוא ביאור, יותר על דרך הרמז מאשר על דרך הפשט. אך אפשר, שהוא יעורר ויעלה, יש לקוות, ניתוחים מפורטים ויסודיים יותר.

ב.

רצוני להעלות כאן שני פרטים, שיש בהם כדי לחשוף אור אל מוצאו של צרור השירים. ראשית, כל הצרור, פרט לשיר הראשון, נכתב בכלי כתיבה אחר והוא מנוקד במידת מה באורח פרובלמתי. זו ראייה, שהם נכתבו, ובעצם הועתקו והוכנו לדפוס. שנית, בשירים אחרים מסומנת השנה תרס"ב או תרס"ג. ומתוך קריאה סביר להסיק, שגם יתר השירים מוצאם באותן השנים. על כל פנים ניתן להבחין בהם בסימנים בולטים של דמיון הלשון, השונה משירתו הראשונה בידיש געדאָנקען און מאָטיוון (תרס"ז). על שיריו-בפרוזה ועל כל יצירותיו מאז ואילך הוא חתם בשם-העט שלו 'דער נסתר'.

ומה שנוגע לשם-העט הזה, הרי כבר זלמן רייזען רמז (בלקסיקון שלו, כרך 2, וילנה, 1930, עמ' 80-84), שפנחס כהנוביץ הסתתר 12 שנים מאחורי שם-תחת-שם, והוא התייטר מאוד, שהיה עליו לשאת שם שאינו שלו, כלומר לחיות כ'נעלם'. אפשר וזאת היתה הסיבה, שהוא הכתיר את עצמו בעטיה בכינוי 'דער נסתר'. ואילו אלכסנדר פומרנץ מעיר בערך 'דער נסתר' שפורסם בלקסיקון החדש (ניו-יורק 1956, כרך 6, עמ' 256) וציין, שהמונחים 'נעלם' ו'נסתר' הם חופפים, ועל כן נהג הסופר שלנו להחליפם זה בזה.

* המסה ראתה אור בידיש, בספר אַ וואָרט באַשטייט, כרך 2, תל-אביב 1978, 139-149.
** סדן דב 1977: 'עם שירי הנוער העבריים של דער נסתר', בחינות 7, תל-אביב, 127-145.

את ההקבלה בין שני המושגים ניתן ללמוד גם מן הפסוק: "וְנַעֲלָמָה מְעִינִי כָּל־חַי / וּמַעוֹף הַשָּׁמַיִם נִסְתָּרָה" (איוב כה, 21). היא, כלומר החכמה, נעלמה מעיני כל-חי, ונסתרה אף מן המעופפים במרומים.

אך הביטוי 'נעלם' הוא בלשון-הדיבור ואף בלשון הספרות, ובעיקר ברוסיה הצארית, היה מונח קבוע לציון סוג מסוים של מתחבא, ששמו חמק ונעלם מן הניירות הרשמיים, או נקלט בהם באורח שגוי ובכוונה להשתמש מן השירות הצבאי. כך נכנסה המילה לשימוש רווח, ולא היה שום צורך להמירה במילה 'נסתר'.

ג.

כדי להבטיח את זכרון ידיעותי, חזרתי וקראתי את ספרו של נ.ב. לינדער: אין יענע טעג – טיפן און בילדער פֿון ייִדישן לעבן אין בערדיטשעוו (ניו-יורק, 1957). חומר זה חשוב עתה לענייננו. נפתח בשני פרטים: ראשית – המחבר, איש ברדיצ'ב, צעיר בשנה אחת מפנחס פהנוביץ; שנית – הוא עזב את עיר-הולדתו בראשית המאה (1903), בערך בזמן שפהנוביץ בן ה-18 או ה-19 החל לכתוב. יש לנו אפוא בשורה השופעת דמויות, שלינדר מתאר, גם ברנשים הנאלצים להיסתר מעיני הרשות.

הברנש הראשון הוא בחור, שלידו הסתובב שוטר רשע, שביקש לאנוס את אימו. הצעיר החטיף לו מכות רצח, והשוטר שבק חיים לכל חי. השלטונות ביקשו להיפרע על רצח זה מכל העיר. תשעים אחוז מן התושבים היו יהודים, וכל הציבור רעד מאימת המוות. אחד הגבירים הגדולים תבע, שישגירו את הבחור, המסתתר גם בבתי לא-יהודים וגם במרתפי בתים של יהודים. גביר קטן יותר מנע את ההסגרה. הוא דווקא סייע לבחור ולאימו להסתלק מעבר לגבול ולהימלט לאמריקה (לאן שמגיעים מקץ זמן מה גם שני הגבירים, כל אחד מתוך נסיבות משלו).

בחור אחר, שהמשטרה גילתה בידו ספרות אסורה, ואף הוא נאלץ להסתתר ואחרי תעלולי הרפתקאות גם להתנדף אל מעבר לגבול ולהגיע (לאן – אם לא?) לאמריקה. אך בשני המקרים אין משתמשים במונח 'נעלם', אלא בפירוש במילה 'נסתר'.

ד.

ומעשה שהיה כך היה:

היה הָיָה בימים ההם בברדיצ'ב סָבֵל, שהיה להוט למשחקי הימורים. מאחר שהוא מעודו לא זכה בגורל, עלה ברעתו לצרף לעצמו שותף יהודי, שמא תעמוד להם זכותו של יהודי צדיק. וכך עשה זוכה. השותף שלא שותף כלל לא רצה לשמוע את כל הסיפור. הוא נטל את חלקו וחילק לדמי מְעָשֵׁר ומטרות צדקה. הסבל, לעומת זאת, הביא את חלקו לאחד הגבירים והפקיד אותו תמורת ריבית. אך לא היה לו מזל. הגביר פשט את הרגל ונמלט על נפשו, ואילו הסבל השתגע. השותף האלמוני היה ר' משה, שהיה חזן בבית-הכנסת המקומי, ובעיר הוא היה מוכר לטובה. וכך כותב המחבר: "סיפרו שר' משה היה מחסידי בְּרֶסְלָב, אף כי לא

חשב את עצמו לחסיד, וכן מעודו לא נסע לבקר אצל רבי. ריבון העולמים – כך היה אומר – אינו זקוק למתווכים בינו לבין עם ישראל. שערי שמים פתוחים לרווחה לכול במידה שווה". זו היתה תשובתו של ר' משה כל אימת שהיו שואלים אותו מפני מה אין הוא נוסע לרבי. אלא שהיו גם יהודים חסידים, שהסיקו מתוך דבריו שהוא עצמו בוודאי היה רבי, אך אינו רוצה להתגלות. זוג של חסידים מסוג זה נטלו על עצמם את השליחות לדבר עם ר' משה ולנסות להשפיע עליו, שיסיר מעצמו את מעיל הנסתר, מעילו של שליח-ציבור פשוט, ויתחיל ממש להתנהג כדרכו של רבי.

ה.

משמע, כך ואף דומה לכך התכוונו בברדיצ'ב, בשעה שדיברו על 'נסתר' – זו מילה שאין להחליפה בזולתה, כלומר ב'נעלם'. לא בזמן ההוא ולא בסביבה ההיא, לא בנוסח רציני ואף לא בנוסח אירוני. ואשר לנוסח אירוני – מי לנו גדול מיצחק לייבוש פרץ, אשר פרסם בעלוני יום-טוב שלו (גרינס אויף שבועות) סקירה חתומה בשמו של א. לעבענזאָהן, שכותרתה דער נסתר (הנסתר). זהו מונולוג של בחור החוזר לעיירה מווארשה הבריה. אין הוא מניח דעתם של הוריו בעטיה של האפיקורסות שלו, אף כי הוא מבקש לפייס אותם. הוא נהג להתפלל, להתרחץ, להתדיין עם הרב ולהתפלמס על קטע מדברי הרמב"ם, אלא שבשבת הוא נשא עימו את השעון והסתרק. אבא ואימא הטיפו לו ושאלו מפני מה אין הוא נוהג כצעיר אחר בעיירה, זרח בן ברוך, שיוצא ידי חובה לאלוהים ולאנשים – הוא משכיל, מפרסם דברים בעיתונים, כותב בקשות רשמיות לכל דורש, אך מקיים את כל המצוות ואינו נוגע אפילו בקוצו של יוד. ואכן מופיע הצעיר הזה אצל האורח מווארשה ומתוך שיחת דבריו ניסו לשמוע מפיו דברי אפיקורסות בנוסח שלו, לאמורי: מעשה קורח אינו אלא תעלול של משה'לה, רעמים וברקים אינם אלא התפרצויות של מטעני חשמל, ויש אמנם עניין קשה – והוא הסיפור עם אשת לוט, שהפכה לנציב מלח.

- אָה - הוא מחייך - אתם רשאים לומר לי... הרי אני איני סְרָחֶן! הריני גֹרֵר שוֹלֵל את כולם! אני מניח בימי חול את התפילין של רבנו תם, נוסע אל הרבי - מה איכפת לי? חושבים אותי לצדיק... ('לכבוד שבועות', עמ' 32).

מן הדיבור הזה מסתבר לנו מאי משמע הכותרת דער נסתר - כלומר פלוני, המסתיר את האמת. אלא מה? האמת של החזן מברדיצ'ב היא, שהוא אמנם איש תם וישר, אשר אינו רוצה כלל, שיחשבו אותו לצדיק. לעומת זאת, האמת של הצעיר מסרחון היא, שהוא בן-אדם צבוע ומבקש שזולתו יחשבוהו לצדיק. הצד השווה הוא, ששניהם מכונים 'הנסתר', 'החבוי', 'המוצנע', ולא 'הנעלם', שפירושו אמנם 'היה ואיננו', פרח והתנדף.

כללו של דבר, העיר הממשית ברדיצ'ב, השוכנת אמנם על גדות נהר הסרחון (גְּנִילֹבְקָה) אינה העיירה הדמיונית, והסופר פנחס כהנוביץ הוא איש ברדיצ'ב והכינוי דער נסתר אמור לפי רוחו וטעמו של ר' משה החזן. נשארת הקושיה: במה נעוץ ויחודו של הכינוי הרבוק לסופר שלנו?

בספרו הראשון געדאנקען און מאַטיוון (תרס"ז, רעיונות ומוטיבים), המשתרע על 24 עמודים בסך-הכול ומכיל שני סיפורים, העולים על כנפי שירה, אין הנסתר שם-ספרותי של המחבר בלבד, אלא גם דמות פעילה ביצירה. הסיפור הראשון 'האדם האחרון' מצויד בכותרת משנה 'מִכְתָּביו של הנסתר' והוא פותח במשפט הבא: "הנסתר מחיך כאשר אנשים אומרים 'חלמנו חלום', וזה מפני שהוא שומע לא פעם, כיצד חלומות אומרים: 'התאגש לו אנוש' (במקור: 'עס האָט זיך געמענטשט אַ מענטש' – עמ' 3).

להלן הוא נוקט לשון 'אני', 'לי', 'אותי', וכד': "רצוני לספר לכם דבר-מה. והיה זה אצלי ברגע בו השתלטה עלי הלחלת יצירה – – ופוגעת במוחי – – ומשליכה אותי לבית-משוגעים. אך אני הופך אתכם לְאֵלִים" (שם), ובהמשך: "בואו וקרבו נא את הפנים האילמות סמוך אל פניו של הנסתר, הושיטו את הצוואר" (עמ' 4). ומיד בלשון אחרת: "גם אז פרעתי ברך – – – וכאשר סיימתי את תפילתי – התביישתי" (שם). "וכאשר סובבתי צוואר ומפרקת – ראיתי – שבכל העולם ומלואו לא נשאר פתאום אפילו אדם אחד מלבדי" (עמ' 5).

ובנוסח זה הוא ממשיך. ואף על פי שהנסתר וה'אני' נראים חופפים זה את זה, נדמה שקיימת בכל זאת איזו שהיא מחיצה ביניהם.

בינתיים מצטרפת סביב הנסתר חבורה מיתולוגית מעולם האגדות. בראש וראשונה – מְפִיסְטוֹפֶלְס, שטעמו כידוע לייצג את האויב הזועם, את השטן. בעברית נהגו לכתוב בכתיב הישן מפִיסְטוֹפֶל, שמקורו כפי הנראה אצל מאיר לְטְרִיס, שבבואו לעבד את פאוסט של גֵּיטָה ולשייכו לימי התנאים (אלישע בן אבויה) הוא כותב את שם השטן 'מפִיתופל', כאילו מדובר במילה עברית במקורה. החלק הראשון של הצירוף לפי מפיבשת, ואילו החלק השני בין פארן ובין תופל (דברים א, 1), תוך רמז קולי אל המילה ביידיש 'טִיפּוּל' (Teufel).

אחרי מפִיסְטוֹפֶל, שזה אחד משבעת הכינויים של השטן בדימונולוגיה הנוצרית בימי הביניים, עולה לעומתו באותה התקופה דמות אחרת: "לפני רץ תמיד הז'יד הנצחי, בקושי נושם. הוא ממש דוחף את הרוח, והרוח דוחפת אותו" (עמ' 9). הוא לא כותב 'ייד' (יהודי), אלא 'ז'יד' כפי שזה אמור בפולנית ונהוג ורווח קקללה וניבול-פה ברוסית. "הוא רץ קדימה וחוזר, משפשף את ידיו ומניע את כתפיו הכחושות, פוקח עיניו ומביט לשמים, כאומר: תודה לך, ריבונו של עולם, יבוא נא הקץ לימי גלותי הרבים" (שם). והרי אין כלל פלא, שמופיע מיד זה אשר קילל אותו בייסורי חיים מבלי שהיה לאל ידו למות: "ישו הנוצרי – מעורטל מבגדו העליון ומוכה עד דם בלחיו השמאלית, האחוז בידו הימנית וטוען לבודאָ האחוז בידו השמאלית. אבוי! היכן ימצא עתה מי שיחפוץ בבגדי התחתון ומי שיסטור את לחיי הימנית? בודאָ מחריש. פירושו 'לא כלום'" (שם).

הדרך המוליכה ממערב למזרח, שומרת ואף לא-שומרת על סדר-הזמנים – נלך אפוא אחורנית (מפִיסְטוּ, היהודי הנצחי, ישו, בודאָ), אך עתה, כאשר ה'אני'

מספר, שהוא חיפש ומצא את ה'היא', הרי אנו מקבלים על אודותיה אינפורמציה, שאין לה שום זיקה לזמן. 'מי היא, בעצם? יש אומרים, שצועני הזדווג עם ליל-מאי. יש אומרים, שקוזאק חופשי שטבל במים חמים תעה פעם והגיע אל משרתת יוונייה צעירה של הפיתיה."

הנסתר עצמו אומר: "היא' מעין זו מסוגלת ללדת ולאבד אנושות שלמה" (עמ' 7). פיתיה היא, כמוכן, כוהנת האל אפולו בדלפי, הידועה בדברי הנבואה כפוליה-הפנים שלה. ואשר למשרתת שלה, מהלל הנסתר את יופיה ומסיים דבריו בזו הלשון: "בן-אדם! הבט עליה – ומותו!"

ועתה בא חזיון-אהבה מיסטי. ה'היא' נכנסת להיריון מן ה'אני', ושואלת מה טיב העובר שהיא מעוברת בו, ואלוהים עונה לה: "לא אלוהים, אלא סיבון, אבל יש לו סוף פסוק – לרצות, אך לא להיות מסוגל". הנצח עונה לה: "הצד השני, המרוח, של הראי שלי". הרוח והגלים השיבו לה בצלילי-טבע הבלתי-מובנים שלהם, ו'היא' עם 'אני' פונים להגיע ליוון – ושוב יש לנו עניין במיתולוגיה, הפעם – עם אלות: הרה – אחותו ואשתו של זאוס, מלכת ציבור האלים, ואפרודיטה, אלת האהבה, המקבילה לזנוס הרומאית ולעשתורת הכנענית, המתנהגות באורח מכוער ולועגות בצורה גועלית למעוברת. 'היא' פורשת מן האלות מבוישת ומציגה את קושיתה הקודמת לז'יד הנצחי. הוא משיב לה, שהיא עומדת ללדת גלות חדשה. ישו עונה לה, שהיא תלד את מי שיחמוד את בגדו התחתון בתוספת שוט ללחיו הימנית. ורק בודא משיב לה 'לא כלום, לא כלום'.

הדרך מובילה לחלוטין אחרונית – אל מערת המכפלה, אל הסבתא חוה, המכרכת הראשונה את היולדת ב'מזל טוב', לאחר שזו ילדה תינוק, בן-אדם: "הוא והקליה שלנו דומים בשתי טיפות מים" (עמ' 10). הסיפור מסתיים בהפתעה: "טפו – חלום! – קראתי ופקחתי את שתי עיני, והתעוררתי ב-1906, 19 יום בחודש העשירי, בקו הרוחב X" (שם).

וכך עלינו להבין את הערת המבוא על אודות האנוש שחולם חלום ועל אודות החלום שמתאנש לו אנוש.

ה.

כתבנו כל זאת כדי להבליט את הסברה שלנו בדבר הפסידונים דער נסתר (הנסתר).

גם אילו צמח הכינוי מתוך סיבה ביוגראפית גזורה מלמעלה, הרי הוא כיוון אותו להעמיק ולהשתרש בתכלית יצירתית פנימית. בחיבור הנ"ל, שיש בו מידה הגונה של חוצפה בסכך-המוטיבים המוזר, אין השם דער נסתר מציין רק את שם המחבר, אלא משתלב כדמות שזורה בעלילה, ממש במערכת דמויות מיתולוגיות, דימוניות ומתגלגלות מעולם האגדות. והנה הוא נמצא גם מחוצה להן וגם בתוכן בו בזמן ובערך שווה. ומי שמכיר את המשך מפעלו של הסופר יודע, שאין זו אלא ראשיתה של התפתחות, אשר בה הנסתר צומח בה בד בבד עם הנסתרות.

אנחנו מעיזים לשער, שהדחף לנוסח זה צומח בראש וראשונה משמו הפרטי – פנחס, מדמותו ההיסטורית, מסיפור האגדה. ואז – אין הוא רק נכדו של אהרן

הכוהן, אלא גם גלגולו של מלפני־צדק, שהוא גלגולו של שם, בכורו של נח הצדיק. יתר על כן: פנחס אינו הגלגול האחרון, באשר גלגולו הבא הוא אליהו הנביא, הנצחי, הקיים תמיד ובכל מקום, מצוי וחבוי.

ואשר לשם המשפחה – כהנוביץ – הרי הוא מצביע על דרגת הכהונה הן של מלפני־צדק ("והוא כהן לאל עליון" – בראשית יד, 18), וכן של פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן (יהושע כב, 13) וגם של אליהו הנביא ("ויבנה את האבנים מִזֶּבֶח בְּשֵׁם ה' – וַיַּעַרְף אֶת הָעֵצִים וַיִּנְתַּח אֶת הַפָּר וַיֵּשֶׁם עַל הָעֵצִים", מלכים־א יח, 32-33).

ט.

הוא עצמו, פנחס כהנוביץ, חשב כי אין הוא אלא כוהן נסתר. עובדה זו מתבהרת מתוך ספרו געזאנג און געבעט (תרע"ב), שבו הוא מתאר את ליל חורבן הבית, לאמור:

"וְהָיָה / כאשר אלוהים / שפך זעמו / על זה הבית שלנו / הרי אנחנו / הבנים האחרונים / של כתב הייחוס / האחרון / של זרע הכוהנים / נפרדנו / מן החורבן שלנו – – – מן המרתפים / העומדים וקיימים, / נעולים ומוברחים / זמן רב / דורי דורות / מצאנו מפתחות / ובלילה, בשקט כצללים / – – – ובחשאי / פתחנו מנעולים / ירוד ירדנו / איש איש / ומנורתו בידו / בדומיה פֶּסַע / אל מערות / מתחת לפני האדמה... / והלכנו אזי לתומנו / במערות החבויות / העקומות / העבשות / בעלטה – – – אחד אחר / כאילו ידע שם / כל אחד / כאילו זכר / משעול־מרתפים / בקבלה. – –"

להלן הוא מספר על אחד הכוהנים המוצנעים האלה "הגבוה ביותר / העולה על כולנו / והוא שמר על מרחק קבוע / ומכובד / גם הזקנים החשיבוהו – –" (אפשר שהגבוה בין כולם מתכוון באורח דיאלקטי למכובד בין כולם).

והוא מספר לקהל המבוהל והמבולבל את סיפור הקבצן הסומא, היושב בשערי רומא העיר, וגם סיפורה של צפת, אשר שועלים משוטטים ומייללים בה וגם על צעירים מן המזרח הרחוק, המקשיבים לדבריו של נזיר, המספר סיפורם של רועים במרחבי הרים, ואת סיפורו של כוכב הקורץ ונעלם וחוזר ורומז ומצביע תמיד על הר אחד מסוים, אשר אליו נעים־ונדים סְבִי־דבִי־אתונא, חכמי הודו השואלים ומתעניינים בכוכב החדש, והצעיר פונה אל המסובים ואומר: "אחים, אחים / הציגו עתה / את המנורות / לרגליכם / וישבו מסביב."

י.

מן הראוי שנשים לב, כי לפנינו ציבור הכוהנים האחרונים, שניצלו בליל החורבן והסתתרו באחת המערות, ואחד מהם הוא שליח של כוכב חדש, ונושא בשורה חדשה, נבואה חדשה.

שזה היושב במרכז אינו אלא פנחס הכוהן, בגלגולו הרחוק, והוא המבשר, מסתבר בבהירות, אלא שאין זה אומר, שהוא, האחד, חדל מלהיות הוא עצמו. והנה קראנו מקץ שנים בחיבורו נַיְגִיסֵט (תר"פ): בשנת חמשת אלפים שש מאות

ושמונים (ה' תר"ף, כלומר 1920 לפי ספירת אומות העולם) ובשנת אלף שמונה מאות וחמישים לפי ספירתנו לאחר גירושנו לגלות ושנים אחדות לאחר גילוי נבואתנו החדשה, עליתי אנוכי, פנחס, בנו של מנחם הכהן, בשמי הלילה, הגעתי אל בית־האלוהים ומצאתיו יִשְׁן־נושן כמו מִשְׁכָּן עתיק. – ראיתי שם באור, כמו ליד מזבח, – כוהן לילה שישב שם על מדרגה ללון – נשמע קול מאחורי הפרוכת – שקרא אל הכהן, קרא ואמר: קום ישמעאל כוהן גדול – המזבח מצפה לך, מצפה לעבודתך לאחר חצות – קרב אפוא ישמעאל כוהן גדול אל המזבח – וראה אותי על המפתן – הוא קרא לי – וחקר אותי בשאלות – ענית לו: אני צעיר מן הכוהנים, ומבני הכוהנים אנוכי, ובעזרת זמני והנבואה החדשה הובאתי הנה.

ההמשך מעלה עיצוב סמלי ואלגורי עתיר־משמעות, ומביא גם מפגש עם המערה מעל החורבות של בית־המקדש ואף את המוצא ממנה על מנת לפגוש את היום ואת אורו. – –

עתה די לנו אם אנו יודעים, שסודו של דער נסתר, כשם וכדמות, אחוז בייחוס שלו, בייחוסו ככוהן, שהוא ניצל בליל חורבן הבית. ואנו אמנם רואים, שהכוהן הגדול האחרון ר' ישמעאל, אחד מעשרת הרוגי המלכות, נפגשים עתה ומחדשים את העבודה בבית־המקדש. ואנחנו מבינים, שהניתוק רב השנים בין הדורות התקיים רק בנגלה, ואילו בנסתר לא היה כלל ניתוק, אף שהנסתר בן ה־34 עדיין לא ידע את מה שנודע לו מקץ שנים, אפילו שנים רבות, ואולי אף מאוחר מדי, שגם בנגלה לא היה ניתוק. הכוכב החדש אינו אלא הכוכב הישן, הנבואה החדשה אינה אלא הנבואה הישנה, הבשורה החדשה היא הבשורה הישנה. והרוח החדשה היא הרוח הישנה אלא שזה כבר פרק לעצמו.

יוסף טשערניכאָו־דניאלי